

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

УДК 94 (47)02

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ЕСКОРТ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПОСТУПУ СУЧАСНОЇ СЛАВІСТИЧНОЇ МЕДІЄВІСТИКИ

Розглянуто процес активного застосування в славістичній медієвістиці останніх десятиліть на тлі загальних тенденцій в медієвістиці в цілому поряд із традиційними науковими термінами та термінологічними неологізмами, утвореними за академічними стандартами, слів, словосполучень та фраз, покликаних виконувати роль повноцінних наукових концептів, проте утворених або за принципом метафор, або за допомогою вдалих сентенцій чи влучних за змістом цитат з історичних джерел відповідного регіону й епохи.

Ключові слова: метафора, алегорія, сентенція, термін, концепт.

Виноградов Г. Н. Терминологический эскорт теоретико-методологического развития современной славистической медиевистики.

Рассмотрен процесс активного использования в современной славистической медиевистике последних десятилетий на фоне общих тенденций в медиевистике в целом наряду с традиционными научными терминами и терминологическими неологизмами, созданными согласно академических стандартов, слов, словосочетаний и фраз, призванных играть роль полноценных научных концептов, но созданных или по принципу метафор, или с помощью удачных сентенций, или подходящих по смыслу цитат из исторических источников соответствующего региона и эпохи.

Ключевые слова: метафора, аллегория, сентенция, термин, концепт.

Vynogradov G. N. Terminological escort of the modern Slavonic medieval studies' theoretical and methodological development.

The article shows the active Use the Words, the Combinations of Words and the Phrases, created by Metaphors, witty Sententious, ingenious Quotations from historical Sources for the Aim to play the Role of the scientific Concepts of full Value. Besides this Article is devoted to Analysis the Situation in theoretical and methodological Segments of contemporary Slavonic Medieval Studies and modern Medieval Studies in whole. The Author also characterizes the terminological Paradoxes in historical Science during the Second Part of the XXth – Beginning of the XXIth Centuries, including Mistakes in Process of Interpretations and Translations from Old Greek, Latin and Orthodox Slavonic to modern Languages, the active Role of Allegories, Metaphors and others linguistic Forms in the Development of the scientific terminology.

Keywords: metaphor, allegory, sententious, term, concept.

Вступ. Науковий поступ, насамперед в його філософській та теоретико-методологічній царинах, як добре відомо, підсумовує по мірі необхідності якісні результати творчих пошуків учених чи дослідницьких колективів за допомогою концепцій, смисловий зміст яких максимально стисло мають концентрувати ті чи інші терміни, репрезентовані окремими словами чи словосполученнями. Європейська (і не тільки) дослідницька традиція віддає перевагу термінам грецького та латинського походження з огляду на базову історичну роль греко- та латиномовної антич-

ної цивілізації в становленні та подальшому розвитку середньовічної та подальшої, зрештою до сучасності включно, наукової традиції. Розуміючи, що ґрунтовне вивчення термінологічного «супроводу», так би мовити «ескорта» наукового поступу, складного та наповненого протиріччями процесу пошуку адекватних слів чи словосполучень, які б (зрозуміло – в ідеалі) максимально точно відобразили змістовні характеристики тих чи інших спостережень та висновків, вимагає низки синтетичних, власне лінгвістичних, семіотичних, теоретико-методологічних тощо розвідок, ми зупинимося на характеристичі усього кількох оригінальних термінологічних знахідок сучасної медієвістики, які попередньо можна оцінити в якості своєрідних концептуальних вузлових точок, що не тільки підсумували здобутки попередньої історіографічної традиції, але і певною мірою визначили напрями подальших творчих зусиль як медієвістів, так і істориків у цілому.

Автор від самого початку вважає за необхідне попередити шановних читачів, що, оскільки далі увагу буде зосереджено на науковій термінології та концептів-метафор, представлених у назвах праць й оформлених переважно в оболонці цитат з оригінальних середньовічних джерел, у даній розвідці не планується використання списку використаної літератури; прізвища науковців, назви їх робіт і, відповідно, роки їх видань містяться в тексті, тому кожен із бажаючих слід вважати без особливих труднощів знайде необхідну додаткову інформацію.

Постановка завдання. Метою даної розвідки є критичний огляд провідних тенденцій у розвитку базової термінології сучасної русистської медієвістики на тлі смислового в цілому та словесного зокрема (з активним використанням слів, словосполучень чи фраз із історичних джерел нерідко мовою оригіналу) оформлення концептуального поля медієвістики в цілому протягом останніх десятиліть, коли серед науковців набуло поширення свідоме прагнення послуговуватися своєрідними термінами-метафорами.

Історіографічне тло роботи з огляду на об'єктивні обставини складається з кількох системних складових. Зрозуміло, що наші подальші роздуми безпосередньо пов'язані з такими потужними метанаративами (якщо, з відповідною долею умовності, скористатися відомим терміном Ж. – Ф. Лютара) гуманітаристики ХХ ст., як культура та цивілізація (чи майже як синоніми, чи як принципові змістовні протилежності в концепціях Освальда Шпенглера чи Арнольда Джозефа Тойнбі), структура, символ, текст, ментальність, свідоме/несвідоме тощо. Добре відомо, що цими та іншими термінами грецького та латинського походження не одне століття послуговувалися науковці, частина з них протягом тривалого часу за доби Середньовіччя використовувалася в якості богословських категорій, насамперед ті, які серед двох коренів містили грецькі за походженням «тео-» (від Θεός – Бог; теорія, теорема тощо, які мають сьогодні переважно світський характер) або «-логія» (від Λόγος – слово, вчення, але в християнському теологічному сенсі – Слово Боже, у тому числі і Син Божий як втілене Слово Господнє).

Практично тільки з XVI ст. (нагадаємо, що до 1492 р., коли християни чекали на Друге Пришествя та Страшний Суд, церква здійснювала протягом попередніх тисячі років найжорсткіший контроль за людськими вчинками, а через таїнство сповіді – і над думками, отже в пізнавальному процесі панували виключно богословські критерії істинності з порівняно невеликими світськими «вкрапленнями») науковці почали процес свідомої секуляризації наукової термінології, у тому числі й частини богословської; протягом наступних століть не тільки зробили її по-справжньому, так би мовити, концептуалізованою, але і використали в якості

креативного підґрунтя для формування протягом ХХ ст. таких синтетичних наукових напрямів, як культурологія, історія цивілізацій (особливо популярна, як відомо, у Франції, у тому числі навіть на рівні назв наукових та освітніх інституцій, зокрема кафедр провідних вишів), структуралізм, постструктуралізм, семіологія, історична психологія, психоісторія, мікроісторія, інтелектуальна історія, історія ментальностей, історія повсякденності, усна історія тощо.

Крім того, запропонована тематика розробляється у річищі такого відомого напрямку соціальної історії, як «історія понять», найяскравішим представником якої є знаний німецький науковець Райнгард Козеллек, який разом з Отто Бруннером та Вернером Конце в якості редакторів протягом 1972–1997 рр. випустили друком вісім томів історичного лексикону політично-соціальної мови у Німеччині «Основні історичні поняття», в якому з класичною німецькою педантичністю та ґрунтовністю проаналізовано не тільки базові наукові поняття, якими послуговуються сучасні гуманітарії, але, і це найголовніше, особливості певного впливу етимологічно-семантичного змісту понять на власне історичне пізнання. Проте треба зауважити, що серед проаналізованих історичних понять увагу приділено насамперед тим, якими послуговуються сучасні науковці, тобто протягом другої половини ХІХ–ХХ ст., епоха ж Середньовіччя, а також наступна доба Ренесансу, Бароко, Просвітництва та Романтизму не потрапила до уваги науковців, хіба що фрагментарно, тому є сенс звернутися до першого з указаних періодів, а саме до Середньовіччя, саме в межах якого і закладалися теоретичні та практичні підвалини наукових пошуків у термінологічній царині пізніших епох.

Перш ніж розпочати безпосереднє викладення запланованих роздумів, доцільно коротко зупинитися на нашому розумінні метафори. У принципі існує досить велика кількість авторитетних дефініцій зазначеної категорії, одна тільки порівняльно-критична характеристика яких могла б стати темою окремої розмови; проте для нас цілком прийнятним буде визначення, запропоноване відомим російським спеціалістом із теоретичної лінгвістики Н. Д. Арутюновою в респектабельному «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» 1990 р.: метафора – «троп або механізм мови, який складається зі вживання слова, що означає певний клас предметів, явищ тощо, для характеристики чи найменування об'єкта, який входить до іншого класу, або найменування іншого класу об'єктів, аналогічного даному в якому-небудь відношенні. В розширеному сенсі термін “метафора” застосовується до будь-яких видів вживання слів у непрямому значенні». Нагадаємо, що «метафора» грецькою дослівно означає «перенесення», а «троп» – «поворот» або «зворот» (у даному випадку – мови, висловлювання тощо). Окрім того, метафора може набувати, в залежності від об'єкта спрямування чи словесного оформлення, різноманітних різновидів: алегорії, синекдохи, метонімії, гіперболи, перифрази, оксюморона, епітета та інших тропів.

Результати дослідження. Для нашої розмови принциповою є констатація того факту, що, з одного боку, базова термінологія сучасної медієвістики, настільки можна судити з огляду існуючої літератури, ще не була предметом спеціального критичного аналізу, а з іншого, – стисла характеристика базових «сенсогенеруючих» чи, як можливий слов'янський (у нашому випадку – україномовний) мовний варіант, «сміслоутворюючих» термінів, визнаних протягом останніх десятиліть, запропонованих переважно відомими французькими науковцями (французькій науковій традиції взагалі властиве тяжіння до неологізмів, що має глибоке історичне коріння), ефективність використання яких переконливо доведена прак-

тикою історичних досліджень. Йдеться, насамперед, про на сьогодні класичні *la société féodale* – «феодалне суспільство» (зазначене формулювання увіковичене у назві праці 1939–1940 рр., що пізніше стало стійким словосполученням для визначення унікальності соціуму відповідної доби) та *la mentalité* – важко підшукати точний відповідник, приблизно «духовність» у сенсі системи світоглядних принципів, стереотипів поведінки, стійких усвідомлюваних та неусвідомлюваних переконань тощо Марка Блока (дещо пізніше його активно почали використовувати Люсьєн Февр та інші дослідники). Доцільно долучити також такі поняття, як *long durée* – «довга тривалість» Фернана Броделя (своєрідна, типологічно близька репліка Жака Ле Гоффа, зафіксована, зокрема, у назві його праці «Довге Середньовіччя»), *l'outillage mental* – «духовне (чи, буквально, – ментальне) оснащення», «народна культура» Середньовіччя та Ренесансу Люсьєна Февра (майже одночасно, але абсолютно незалежно, з Михайлом Бахтіним; пізніша репліка Арона Гуревича – «культура мовчазної більшості» як частина назви однієї з його праць).

Заслуговує на увагу також стійке словосполучення *la civilisation de l'Occident médiéval* – «цивілізація середньовічного Заходу» (як і у випадку із зазначеним вище двотомним дослідженням Марка Блока, назва роботи 1977 р., яка зробила фразу своєрідним інтелектуальним брендом), *l'imaginaire* – «уявне», *un autre Moyen Âge* – «інше Середньовіччя» Жака Ле Гоффа (феномени уявного, а також страху, задоволення, огиди, сприйняття різних періодів життя продовжив, подібно Ле Гоффу, досліджувати Робер Фоссьє в праці 2007 р. «Люди Середньовіччя»). У цьому ж ряді – «просторові та часові структури», «світ емоцій, форми поведінки» (у назвах розділів книги про середньовічну західну цивілізацію) чи «чудове століття грошей» (про XIII ст. у праці 2010 р. «Середньовіччя і гроші»), або явища «чудесного», «тіла» чи «сновидінь» у дослідженні 1985 р. типологічно близькі до охарактеризованих понять також «Середньовічна уява», феномени «феодалної революції», «середньовічного менталітету» та «тисячного року» Жоржа Дюбі, якому, крім зазначеного, належить оригінальна та плідна ідея використовувати для тривалих періодів доби Середньовіччя метафори на кшталт «Час соборів» (дослідження 1976 р. про мистецтво і суспільство 980–1420 рр.), «середньовічної селянської цивілізації» знаного російського медієвіста Арона Гуревича. Останньому, крім того, належить ініціатива подальшої розробки феноменів середньовічного хронотопу, гротеску та особливостей народної культури після Михайла Бахтіна (до речі, саме цей російський науковець увів до обігу згаданий неологізм «хронотоп» в якості гармонійного поєднання, у чому неважко переконатися, понять часу та простору), а також введення в російськомовний гуманітарний простір поняття «картина світу» як варіанта концепту «ментальність». Не можна не згадати також типологічно близькі концепти-неологізми *paх slavіa orthodoxa/paх slavіa romana (catholica)* – «православний слов'янський мир/римський (католицький) слов'янський мир» (мир у сенсі спокою, порядку тощо), застосування яких започатковане італійським славістом Рікардо Піккіо та підтримане його російськими колегами М. Толстим, Б. Успенським та В. Живовим (останній також неодноразово вживав словосполучення *slavіa christiana*).

Як вже згадувалося, Арон Гуревич у назву однієї з монографій включив словосполучення, яке стало концептуальним підґрунтям авторської інтерпретації феномена середньовічної народної культури – «мовчазна більшість», сформулювавши в афористичний такий спосіб суть неписьменної, а отже, – мовчазної в сенсі майже повної відсутності відображення в джерелах, складової середньовічної

культури як такої. Побіжно зазначимо, що ми в одній з власних публікацій дозволили собі скористатися дотепним концептом російського дослідника стосовно давньоруської інтелектуальної еліти, скорегувавши і зміст, і, відповідно, словарне оформлення висловлювання А. Гуревича у вигляді «мовчазна меншість», оскільки давньоруські книжники, у відповідності з християнським світоглядом, свідомо уникали залишати «сліди» власного авторства ідей та текстів.

До речі, А. Гуревич досить часто віддавав перевагу «неакадемічним» назвам розділів та параграфів своїх книг, зокрема серед найтипівішого: «На праве страна строится...», «Доброе, старое право», «Дар ждет ответа...» («Категории средневековой культуры», 1984 р.), «Мир мертвых и мир живых», «Враги: Еретики. Иноверцы» («Культура и общество средневековой Европы глазами современников», 1989 р.), «Гвйбер Ножанский: “одноголосая песнь”», «Абеляр: “неукрошенный единорог”», «Данте: живой в потустороннем мире» («Индивид и социум на средневековом Западе», 2009 р.) та ін.

Неважко помітити, що частина з наведених концептів має яскраво виражений метафоричний характер. Це спостереження виводить нас на широке дослідницьке поле щодо ролі метафор у пізнавальному процесі в цілому та власне в науковому, а в його межах – вже конкретно в історичному сенсі. Останнє має стійку та доволі авторитетну традицію, презентовану, починаючи з початку 70-х рр. ХХ ст., насамперед, оригінальними концепціями таких відомих науковців, як американця Хейдена Уайта (Hayden White; в україномовній літературі, з огляду на різні способи передавання «h» і «w» з англійської та інших мов, досить часто передається як Гейден Вайт), француза Поля Рікьора, голландця Франкліна Рудольфа Анкерсміта, поляка Войчеха Вжосека та ін.

Беззаперечним «батьком-засновником» свідомого концептуального застосування метафор в якості своєрідних максимально стислих алегоричних характеристик великих самодостатніх історичних періодів світової історії вважається відомий німецький мислитель Освальд Шпенглер, який у своєму фундаментальному історіософському (цілком методологічно виправдані й інші визначення) дослідженні «Сутінки Заходу» (1918–1922 рр.; доречним є також варіант «Присмерк Заходу», але ніяк не «Європи»), як часто помилково роблять перекладачі, оскільки у Шпенглера в німецькомовному оригіналі вжито слово *Abendlandes*, дослівно – «вечірні землі» в сенсі «Захід») стосовно грецько-римської, іудейсько-арабської та західноєвропейської культур вжив метафоричні назви, відповідно, «аполлонівська», «магічна» та «фаустівська». Не маючи на меті аналізувати сутність шпенглерівської концепції світової історії, зазначимо проте, що на думку німецького науковця постаті Аполлона та Фауста як не можна краще відображають глибинний духовний зміст відповідних культур, а магічність є іманентним підґрунтям іудейсько-арабської культури. Побіжно зауважимо, що остання теза Шпенглера чи не найбільш дискусійна з огляду на те, що магія з точки зору іудейської та ісламської релігій (як, власне, і християнської) вважається сферою сатани, а отже сумнівно, щоб саме магія була світоглядною основою згаданих монотеїстичних релігій та відповідних культур.

Метафоричну образність спостерігаємо і у створеній Левом Гумільовим протягом 60-х – початку 80-х рр. ХХ ст. до певної міри оригінальній термінології для назв визначених автором періодів історичного розвитку етносів у межах так званих пасіонарних поштовхів. Назва походить від латинського *passio* – «пристрасть», «запал», навіть «хіть»; російському досліднику в процесі вибору термі-

на варто було б врахувати, що в католицькій та, пізніше, лютеранській традиції цим терміном прийнято називати страждання, муки, переживання в релігійно-духовному сенсі, у чому неважко переконалися, звернувшись до значень цього слова в латинській мові, оскільки воно походить від *pati* – «терпіти», «переносити» (біль, хворобу тощо).

Якщо такі назви періодів (фаз), як «поштовх», «підйом», «надлом» (безсумнівно їх Л. Гумільов запозичив, спеціально з цього приводу навіть не обмовившись, із концепції А. Дж. Тойнбі, у якого в англomовному варіанті був дослівний варіант – *breakdown*; досить типологічно схожа і назва попередньої: у Тойнбі англійською *growth* – «зростання»), «інерційна фаза», «гомеостаз» та «депопуляція», слід визнати доволі традиційними науковими термінами, то «акматична фаза» та «обскурація» є явними метафорами у їх застосуванні до процесу етногенезу. Зауважимо, що поняттям «акме» давні греки називали зрілий період життя людини, приблизно між 35 та 45 роками (до речі, Л. Гумільов як синонім «акматичної фази» використовував поняття «перегрів», що, на нашу думку, не зовсім вдало зі смислової точки зору), а «обскурація» з латинської мови дослівно означає «затемнення», «темрява», «сутінки» тощо.

Своєрідним «апофеозом» концептуальної метафоричності є усі підстави вважати ідею згаданого вище американського дослідника Хейдена Уайта, який у праці 1973 р. «Метаісторія: Історична уява в Європі XIX ст.» запропонував розглянути найавторитетніші концепції історичного реалізму в якості роману (у Жюльє Мішле), комедії (у Леопольда фон Ранке), трагедії (у Алексіса де Токвіля) і сатири (у Якоба Буркхардта), а також обґрунтував гіпотезу, згідно з якою Карл Маркс здійснив філософський захист історії за допомогою метонімії, Фрідріх Ніцше – поетичний захист за допомогою метафори, а Бенедетто Кроче – філософський захист за допомогою іронії.

Окремої розмови заслуговує доволі стійка тенденція до використання терміна «відродження» чи, як поширений синонім, французького «ренесанс»; зазначений термін цілком може бути розглянутим в якості концепта-метафори, оскільки корінь слова сфокусований на процесі народження, генезису. Загальновідомо, що термін «відродження» застосовується не тільки стосовно класичної доби Відродження, але і щодо культурних «вибухів» попередніх епох, зокрема часів династії Каролінгів – так зване «Каролінгське відродження» чи «Відродження XII ст.» згідно з концепцією Кристофера Брука (праця 1970 р.); характерною є також назва статті Олени Мельникової 2009 р. «Ренесанс середньовіччя»? Роздуми про міфотворчість у сучасній історичній науці» (надрукована майже одночасно російською та українською мовами).

На цьому етапі утримаємося від розлогої характеристики причин нашої принципної незгоди з тлумаченням, що утвердилося, Ренесансу як відродження античної спадщини; зазначимо лише, що під переродженням – а саме так необхідно розуміти наведений термін – інтелектуали Пізнього Середньовіччя мали на увазі Друге Пришестя, яке католики і православні чекали у 1492 р. Аналогічні «претензії» можуть бути висунуті стосовно терміна «реформація», тривале застосування якого для позначення цілої епохи європейської (зрештою, враховуючи складання колоніальної системи – і всесвітньої) історії закріпило саме його світський зміст, хоча в католицькій богословській традиції протягом Середньовіччя під реформацією малося на увазі Преображення Господнє; власне «зміну образу» дослівно латиною і означає *reformatio*, а не реформування католицизму, як прийнято вва-

жати, оскільки протестантизм не реформував католицизму (це зробив так званий Тридентський собор власне католицької церкви впродовж 1545–1563 рр.), а принципово повертався до традицій первісного християнства, в якому ще не було створено ієрархії, інституту чернецтва та культу святих.

В якості прикладу принципової неприпустимості використання, хай і ефектних з точки зору художньої виразності, слів-термінів у перекладах іноземних праць, навіть науково-популярного жанру, можна навести російськомовний переклад А. Іванова та Т. Тарасової книги французького дослідника Рене Неллі про єресь катарів: французький оригінал 1972 р. має назву «*Les Cathares. Hérésie ou démocratie*» (дослівно – «Катари. Єресь чи (або) демократія»), перекладач же дозволив собі не тільки грубу помилку, але з релігійних позицій відверте святотатство, запропонувавши таке: «Катары. Святыя еретики»: авторам перекладу варто було б з'ясувати, що в християнстві категорії «святість» та «єресь» категорично несумісні. Як і, наприклад, нерідке використання (прикро, але і відомими науковцями) терміна «двовір'я» (російськомовний варіант – «двоеверие») стосовно одночасного короткочасного чи тривалого сповідання язичества та християнства в період поширення останнього у середньовічну добу: як і в попередньому випадку, монотеїстичне християнство та язичеське багатобожжя також принципово несумісні, оскільки політеїзм монотеїстичними релігіями розцінюється в якості сатанинського гріха.

У сучасній славістичній медієвістиці стало досить популярним використовувати фрази, словосполучення чи цілі речення з давньоруських літописів чи інших середньовічних текстів у якості назв розділів, а то цілих праць, проте, як правило, після двох крапок дається своєрідна «розшифровка» за допомогою сучасних наукових термінів. З найтипівіших можна згадати, наприклад, низку «винаходів» А. Горського та В. Петрухіна: монографія першого 2001 р. називається «“Всего еси исполена земля русская...”: Личность и ментальность русского средневековья», праця другого 2011 р. також має характерну назву «“Русь и вси языци”: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки»; до речі, в назвах кількох розділів роботи бачимо спроби продовжити використання аналогічної методики: «Варяги и “предел Симов”», «“Преступиши сынове Хамови на землю Сифову”: об одной “ошибке” в “Повести временных лет”». «Брендова» літописна фраза використана автором і в монографії 2013 р. «Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры», 2-а глава якої має назву «Начало Русской земли. “Русь и вси языци”» (побіжно зазначимо, що в церковнослов'янському оригіналі в слові «вси» після «с» було не «и», а «ѣ», що, на жаль, не враховано сучасним автором). С. Міхеєв у назву праці 2009 р. про усобиці та династичну кризу Русі 1015–1019 рр. включив фразу з давньоруського джерела, яка цілком справедливо, на його думку, відображає і суть подій середньовічної доби, і авторський задум: «Святополкъ сѣде в Киевѣ по отци».

Аналогічний підхід неодноразово спостерігався і у О. Назаренка в його фундаментальній праці 2001 р. «Древняя Русь на международных путях», в якій не тільки в назвах низки розділів використано цитати із середньовічних джерел церковнослов'янською та латинською мовами (V-й: «*Моудрѣиши вьсѣхъ человекъкъ*», VI-й: «*Metropolia totius Sclavorum gentis*», XII-й: «*Unicus filius meus*»), але в назву III-го розділу включено оригінальну фразу, сформульовану за зразком відомої літописної «*путь изъ варягъ вѣ греки*», а саме – «*путь из немец в хазары*» (ми навели авторський варіант, хоча з позиції вимог церковнослов'янської мови точніше було

б «путь изъ нѣмецъ въ хазары»). Показовими є також назви статей А. Поппе («А от болгарыне Борис и Глебъ»; як на нашу думку, іменник «болгарыне», використаний у церковнослов'янському варіанті, вимагав також аналогічного використання і імен князів у формі «Борисъ» та «Глѣбъ», а також «ъ» в слові «от») в ювілейній збірці 2003 р. на честь Г. Хорошкевич, П. Лукіна в ювілейному збірнику 2010 р. на честь О. Назаренка «“Мѣстичи роусци” во Владимире Волынском» (в другому слові передостанньою буквою мала бути «і») чи самого О. Назаренка «“Си первое вниде в царство небесное от Руси”: Святая равноапостольная княгиня Ольга в Царьграде») (як і у випадку з наведеною вище цитатою, ця також містить прикрі помилки: в словах «в» і «от» не вистачає твердого знаку «ъ»).

Додатково можна навести такі доволі характерні назви статей: О. Назаренка («“Зело неподобно правоверным”: межконфессиональные браки на Руси в XI–XII веках»; побіжно зауважимо, що правильно було б написати «зѣло» та «правовѣрнымъ»; «“Слы и гостие”: О структуре политической элиты Древней Руси в первой половине – середине X века»), О. Карпова («“Заклепанные человеки” в летописной статье 1096 г.»; зауважимо також, що, як і в попередньому випадку, у слові «человеки», раз вже автор або використовує словосполучення з давньоруського тексту або стилізує словосполучення під церковнослов'янську мову, після літери «в» мала б бути «ѣ», відповідно – «человѣки»), О. Гіппіуса («“Рекоша дружина Игореви...”: К лингвотекстологической стратификации Начальной летописи»), Н. Єніосової і Т. Саричевої («“От Грек злато...из Чех же, из Угорь серебро”: Пути поступления ювелирного сырья на Север и Юг древней Руси в IX–XI вв.»; неважко помітити, що на кінцях кількох слів після приголосної не вжито «ъ»), Т. Вілкул («Толковая Палея и “Повесть временных лет”: Сюжет “о раздѣлении языкъ”»), В. Рички («“Дворъ демьстиковъ” середньовічного Києва»), Ф. Андрощука та А. Чельстрем («“Се же бысть вторы Иевъ: болезнь князя Владимира Васильковича и ее библейские параллели”»), А. Тімберлейка («“Не преступати предѣла братнѣ”: The Entries of 1054 and 1073 in the Kiev Chronicle»), О. Подосінова («“Это Иерусалим! Я поставлю его среди народов...” О месте Иерусалима на средневековых картах», 2009 р.).

Інколи автори взагалі не використовують у назвах наукових розвідок термінів чи усталених словосполучень, прийнятих у сучасному гуманітарному дискурсі, обмежуючись виключно самодостатніми за змістом цитатами, як, наприклад, В. Кучкін та І. Добродомов у статтях про «Слово о полку Ігоревім», відповідно: «С тоя же Каялы Святополкъ...», «Съ тоя же Каялы Святоплѣкъ повелѣ отца своего...» (як бачимо, одна й та ж цитата наведена по-різному, у другому випадку граматично точніше), О. Карпов («Руси есть веселие пити...»), П. Толочко («Изломи копье свое»). Взагалі у дослідників «Слова о полку Ігоревім» та інших пам'яток давньоруської доби вже досить давно стала поширеною тенденція до використання в назвах статей і монографічних розвідок окремих ефектних цитат із відповідних творів середньовічної доби; цитати не тільки виконують роль об'єкта чи предмета дослідження, але і нерідко сприяють налаштуванню читача на певну авторську ціль, створюють відповідний настрій тощо.

Часом назви наукових розвідок є своєрідними фразами-метафорами на кшталт статей А. Гуревича («“Время вывихнулось”: поругание умершего правителя»), Л. Чекіна («Безбожные сыны Измаиловы»), О. Мельникової («Укрощение неукротимых»), А. Дворніченка («Зеркала и химеры. О возникновении древнерусского государства», 2014 р.). Доволі часто автори попросту, беручи в лапки, встав-

ляють те чи інше слово чи словосполучення з давньоруського тексту в тканину власного тексту, а в назві твору завдяки цій методиці згаданий фрагмент концентрує суть творчого задуму; наприклад назва замітки Ю. Писаренка «Почему “потаиша” смерть князя Владимира (К летописной статье 1015 г.)».

Певною мірою зазначена тенденція продовжує своєрідну традицію, започатковану, зокрема, такими знаними дослідниками, як Ернст Хартвіг Канторович (праця 1957 р. «Два тіла короля: Дослідження із середньовічної політичної теології»), Артур Кьостлер (розвідка 1976 р. «Тринадцяте коліно: Хозарська імперія та її спадок»; зауважимо, що в назві російського перекладу 2001 р. А. Кабалкіна фігурує зайве, порівняно з англomовним оригіналом, слово «крушение»). Список неважко продовжити за рахунок авторських збірок на кшталт таких, як «Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в.» і «В канун грозных потрясений: Предпосылки первой крестьянской войны в России» О. Зиміна (1986 та 1991 рр. відповідно), «Под знаком конца времен. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI вв.» О. Алексєєва (2002 р.), «Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества» Л. Клейна (2004 р.) – назва твору доволі прозоро перегукується з більш ранньою (1988 р.) працею опонента автора А. Кузьміна «Падение Перуна. Становление христианства на Руси»; такому кваліфікованому спеціалісту, як Л. Клейн, варто, на нашу думку, було б врахувати неприпустимість використання російського слова «воскрешение» стосовно язичницької тематики, оскільки воно, по-перше, церковнослов'янського походження, а по-друге, містить, як неважко переконатися, корінь «крест» (українською – «хрест»), а отже безпосередньо стосується одного з основних символів християнства, принципово несумісних із багатобожним язичництвом. Приклади можна продовжити: «История – нескончаемый спор» А. Гуревича (2005 р.), «Паралельний світ» і «Джерела ідентичності» Н. Яковенко (2002 та 2012 рр. відповідно) та ін., а також монографії, зокрема О. Подосінова 1999 р. («Ex oriente lux! Ориентации по странам света в архаических культурах Евразии»); перше речення назви з латини означає «Світло зі сходу»), Т. Джаксон 2001 р. («Austr í Görðum. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках»); перше речення назви в середньовічних скандинавських мовах означало «на сході у Гардах», тобто – на Русі) тощо.

Сучасна україністика, якщо звернути увагу тільки на розвідки у царині власне медієвістики та ранньомодерної історії, теж рясніє численними аналогічними прикладами: «Київ – Другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі)» (2005 р.) та «Вся королівська рать (Влада Київської Русі) В. Рички (2009 р.; до речі, автор доволі ефектно назвав 2-й розділ «Владимир на столѣ», використавши літописний фрагмент церковнослов'янською мовою, проте, зберігши «ѣ» оригіналу, слід було б правильно написати і перше слово фрази, а саме «Володимерь»; аналогічну ситуацію можемо спостерігати і з назвою однієї зі статей В. Рички 2007 р.: «“Владимир на столѣ...” (Обряд інтронізації в Київській Русі)» [Ruth. VI.116], «Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України» З. Когути (2004), «Наливаєкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні» С. Плохія (2005), «“Волимо царя східного...”: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава» В. Горобця (2007). Чи не перший, хто серед українських науковців почав застосовувати відповідну методику, був П. Толочко, який ще в 1991 р. запропонував таку назву статті: «“Порты блаженных первых князей”: к вопросу о византийских политических теориях на Руси».

Крім того, останнім часом стало популярним давати метафоричні назви ювілейним збіркам на честь відомих науковців; назва у такому випадку має бути або хрестоматійною цитатою, або своєрідним алегоричним концентратом задуму авторського колективу щодо шанованого колеги, відображаючи у метафоричній формі суть наукових зацікавлень ювіляра чи досліджуваної ним епохи, чи кола традиційних проблем його творчості. Серед найтиповіших: «У источника» та «Ad fontem» (збірки статей на честь С. Каштанова 1997 і 2005 рр.; ідентична назва російською та латинською мовами), «De mulieribus illustribus: Судьбы и образы женщин средневековья» (2001 р.), «А се его сребро» (2002 р., на честь М. Котляра), «Historia animata» (2004 р., на честь О. Варьяш), «Вереница литер (2006 р., на честь В. Живова), «Мир Клио» (2007 р., на честь Л. Рєпіної), «Споконвіку було слово...» (2007 р., на честь О. Александрова), «Днь і слово» (2010 р., на честь П. Толочка), «Краеугольный камень» (2010 р., на честь А. Кирпичникова), «Gaudeamus igitur» (2010 р., на честь О. Подосінова), «Висы дружбы» (2011 р., на честь Т. Джаксон), «Долгое средневековье» (2011 р., на честь А. Сванідзе), «Theatrum humanae vitae» (2012 р., на честь Н. Яковенко) та ін.

Але особливим об'єктом нашої уваги обов'язково має стати низка метафоричних термінів, які найвірогідніше можна визначити як алегорії. Насамперед це *encellulement* – у дуже приблизному та дещо кострубатовому україномовному перекладі «очарунення»; варіант А. Карачинського, запропонований у російському перекладі 2009 р. книги відомого французького медієвіста Робера Фоссьє «Люди Середньовіччя» (французькою вийшла друком у 2007 р.) та підтриманий, зокрема, П. Уваровим та іншими науковцями, на наш погляд, більш вдалий з точки зору точності передавання оригінальної французької, а з етимологічної точки зору точніше – латинської, семантики, а саме – «объячеивание», проте теж, як неважко помітити, дещо неорганічний для російської мови.

Зазначений термін був запропонований Р. Фоссьє у 1982 р. у на сьогодні вже класичному двотомнику «Дитинство Європи X–XII ст. Економічні та соціальні аспекти». Враховуючи, що зазначений термін має латинське походження (від *cella* – насамперед кімнатка, маленьке сховище, а також, власне, бджолина чарунка у вулику як самодостатній елемент більш глобальної системи), запропонований україномовний варіант, з певною умовністю, також можна визнати прийнятним.

На думку Р. Фоссьє, протягом вказаного періоду Західна Європа пережила, попри повільність економічних, соціальних та інших процесів, справжню «феодальну революцію», наслідком якої стало «ослаблення королівської влади та зосередження військових і судових повноважень у руках дрібних сеньйорів, володарів замків, у великій кількості побудованих у X–XII ст.»; саме у цей час і відбулося «обосередження», під яким Р. Фоссьє розумів «збирання сільського населення, розкиданого хуторами, сільських ремісників навколо центрів тяжіння – церков, цвинтарів та замків. Так виникло «середньовічне село», об'єднане колективними «общинними» («громадівськими») інтересами і згуртоване в рамках «баналітетної» сеньйорії (поняття «бан» походить від класичних латинських понять *bonum* та *bonus* – благо, добро, доброта, користь тощо – Г. В.) – політичного лідерства, що ґрунтувалося на особистих якостях, а не на формальній основі. Саме народження села поклато початок економічному піднесенню та соціальній диференціації середньовічного Заходу. Цей процес зародження та розвитку сіл ліг в основу розвитку Західної Європи, тоді як феодалізм був маргінальним явищем для середньовічного суспільства.

Не може не привернути увагу і відносно новий термін із неприхованим метафорично-алегоричним «присмаком» – «incastallamento» (від латинського «castrum», «castellum» – замок, фортеця, укріплене місце, притулок тощо), запропонований відомим французьким медієвістом П'єром Тубером, і який приблизно можна перекласти як «озамкування», оскільки, на думку дослідника, йдеться про такі істотні зміни, які з X ст. почали відбуватися в результаті демографічних й економічних змін з X ст. та, як наслідок, відобразилися на структурі розселення людей, що привело до зосередження поселень навколо укріплень та замків (звідки, власне, і походження назви). Французький дослідник розробляв зазначену концепцію впродовж тридцяти років, від виходу у 1973 р. його праці про структури Лаціуму (області навколо Риму) IX–XII ст. до відповідної статті («L'incastallamento») в енциклопедичному словнику із середніх віків («Dictionnaire du Moyen Âge») 2002 р. та монографії 2004 р. про Європу від Карла Великого до 1000 р. (до речі, тема «тисячного року» активно розробляється в сучасній медієвістиці в якості своєрідного містичного орієнтиру, який стимулював низку церковних та світських реформ напередодні ювілею Різдва Христового); популярність серед науковців терміна «озамкування» засвідчує той факт, що у 1998 р. у Римі було опубліковано збірку статей під характерною назвою «L'Incastallamento».

Цікавою є думка Ніколя Оффенштадта, висловлена в опублікованій у 2005 р. його бесіді з П'єром Тубером, в якій концепт останнього було оригінально й доволі влучно названо «теоретичним детонатором». До речі, науковці звернули увагу, що зазначений історичний феномен історики, не використовуючи терміна П. Тубера, почали вивчати ще в середині 40-х рр. XX ст.; йдеться про працю італійської дослідниці Джулії Фазолі 1945 р. «Угорські набіги на Європу в середині X ст.», в якій було висловлено думку, що за таких скрутних обставин замки ставали центрами адміністративного поділу і юрисдикційної влади, вписавшись пізніше в систему васальних відносин.

На завершення розмови видається доцільним навести приклад із дослідницького досвіду автора даної статті, який в одній з останніх публікацій, присвячених обґрунтуванню гіпотези стосовно латентного іудейського впливу на формування давньоруської державності, а конкретно: свідомому включенню православними інтелектуалами іудейських елементів в імена та, так би мовити, сферу компетентності східнослов'янських язичницьких богів Хорса й Семаргла, використав алегорію «катетора» (як варіант – «зонда») в якості образу для ілюстрації методу прихованого проникнення в принципово вороже середовище; на нашу думку, запропонований алегоричний образ мав проілюструвати прагнення давньоруських книжників у процесі протистояння з язичницьким світоглядом, глибоко укоріненим у народній свідомості, використати спосіб штучного створення псевдобогів (яких насправді на практиці не існувало) за давньоєврейським зразком, що в цілому відповідало досвіду створення численних неологізмів у церковнослов'янській мові згідно взірців так званих трьох святих мов: крім згаданої давньоєврейської, також давньогрецької та, частково, латинської.

Висновки. Неважко помітити, що кількість аналогічних прикладів можна за бажання суттєво збільшити, проте для нашої розмови є важливим те, що до подібної практики сучасні автори звертаються не з міркувань данини своєрідній моді чи заради надання власному тексту додаткової ефектності та, відповідно, привабливості, а, як, на нашу думку, з причини, з одного боку, невдоволення академічною термінологією, традиційна семантика якої не відповідає сучасним потребам, а з

іншого, – свідомого прагнення активніше залучати доцільні різновиди метафор, насамперед – алегорій, оригінальні словосполучення й фрази, зміст яких зрештою не поступається загальноприйнятим термінам. Зрозуміло, наведені приклади охоплюють тільки порівняно невелику частку накопиченого досвіду, однак автор прагнув, про що заявлялося неодноразово, сформулювати проблему та обґрунтувати її важливість у контексті сучасного поступу славістичної медієвістики та медієвістики в цілому, для чого було суттєво розширено часові та тематичні обрії. Було також продемонстровано стійку тенденцію, коли терміни й концепти, які несуть, крім суто наукового, додаткове метафорично-алегоричне навантаження, спроможні не тільки виконувати роль ескорту теоретико-методологічного поступу, але і мати організуючий та стимулюючий ефект на розвиток студій в царині медієвістики, максимально сприяючи необхідним результативним узагальненням.

Надійшла до редколегії 15.01.2015

УДК 930.2+004.55

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЕКТУВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ПУБЛІКАЦІЇ КОМПЛЕКСУ АКТИВ РУСЬКОЇ (ВОЛИНСЬКОЇ) МЕТРИКИ (1659–1673)

Розкрито походження та призначення книг Руської (Волинської) метрики. Подано характеристику вписаних актів з позицій документознавства. Показано автономію Руської канцелярії в складі Коронної. Названо провідних керівників Канцелярії справ руських початкового етапу її діяльності. Дана стисла характеристика складу книг декретів та записів актів. Названі аргументи доцільності електронної публікації книг Руської метрики. Показано місце діяльності з проектування електронних публікацій історичних джерел у структурі Digital History. Розкрито структуру й проілюстровано змістовне наповнення Web-версії комплексу документів Руської метрики. Обговорюються методичні аспекти інтелектуальної розмітки актів відповідно до стандарту TEI.

Ключові слова: археографія, декрети, дипломатика, записи актів, історична географія, історична метрологія, кодекологія, ономастика, палеографія, теги, хронологія, eHistory, HTML, XML.

Святець Ю. А. Технологические аспекты проектирования электронной публикации комплекса актов Русской (Волынской) метрики (1659–1673).

Раскрыто происхождение и назначение книг Русской (Волынской) метрики. Дана характеристика вписанных актов с позиций документоведения. Показана автономия Русской канцелярии в составе Коронной. Названы ведущие руководители Канцелярии дел русских начального этапа ее деятельности. Дана краткая характеристика состава книг декретов и записей актов. Названы аргументы целесообразности электронной публикации книг Русской метрики. Определено место деятельности по проектированию электронных публикаций исторических источников в структуре Digital History. Раскрыта структура и проиллюстрировано содержательное наполнение Web-версии комплекса документов Русской метрики. Обсуждаются методические аспекты интеллектуальной разметки актов в соответствии со стандартом TEI.